

НЕКА ЗАПАЖАЊА О РАНОВИЗАНТИЈСКИМ УТВРЂЕЊИМА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

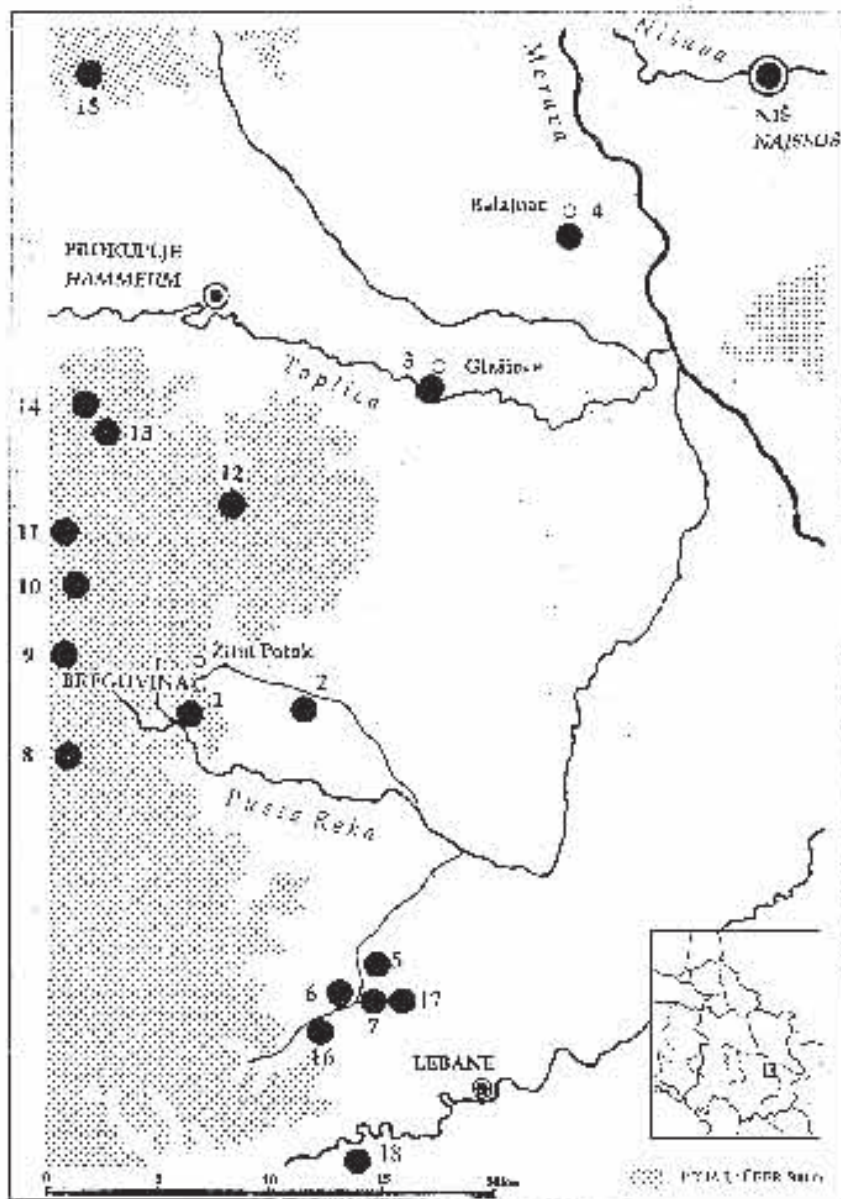
Историјат археолошког истраживања рановизантијских утврђења у Србији започиње на њеном југу, ископавањима Царичиног Града 1912. г., предузетим од стране В. Петковића.¹ На ову кампању се касније, у међуратном периоду, надовезао обилазак истовремених налазишта у његовој околини и у околини Ниша. До сада је, и поред сразмерно дугог периода, познато не више од неколико десетина таквих налазишта у региону. У области између Јастребца на северу и Јабланице на југу, на коју се овај прилог посебно односи, откривено је до сада око 18 рановизантијских градова и утврђења (Сл. 1). Само мањи број је подвргнут археолошким ископавањима, већина је тек пробно испитивана или је регистрована на основу проспекције и површинских или случајних налаза. Са разлогом се може претпоставити да је њихов укупан број знатно већи. Ово је, између осталог, условљено и основном наменом тих утврђења, која у највећем броју случајева није била искључиво војне природе.

Уз од раније позната налазишта, као што су Царичин Град, Злата, Балајнац и Бреговина, у последњих 20-так година сврстали су се локалитети, чији су основни подаци постали доступни захваљујући рекогносцирању и сондажном ископавању Народног музеја Топлице у Прокупљу.² Овом броју треба придодати и неколицину утврђења констатованих још раније у околини Врања, и Лесковца, која, међутим, углавном нису подвргнута археолошким ископавањима.³ На тај начин се део јужне Србије по

¹ В. Кондић-В. Поповић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977, 8-9; В. Bavant-V. Ivanišević, *Ivstiniāna Prima Caričin Grad*, Београд 2003, 9ff.

² Уп. Ј. Кузмановић-Цветковић, *Рановизантијско утврђење у Баботинцу*, Гласник САД 3, Београд 1986, 213-217; подаци о размештају осталих утврђења стављени су ми на располагање од стране колегинице Ј. Кузмановић-Цветковић, кустоса Народног музеја Топлице у Прокупљу, на чему јој се захваљујем.

³ За околину Врања уп. А. Булатовић-Г. Митровић, *Археолошко рекогносцирање пчињског региона (централни део Јужноморавске котлине и долина реке Кршевице)*, Врањски гласник 29-30, Врање 1996/97, 29-38., са тамо наведеном старијом лит.; за околину Лесковца и Лебана уп. С. Ерцеговић-Павловић-Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд 1988, 39ff., као и В. Кондић-В. Поповић, *op. cit.*, 147ff. Пажње је и даље вредан рад А. Дероко-Св. Радојчић, *Византијске старине у Јабланици и Пустој Реци*, *Старинар* 1, Београд 1950, 175-181.

Сл. 1 Карта рановизантијских утврђења у околини Прокупља: 1-Бреговина; 2- Злата; 3-Глашинце; 4-Балајнац; 5-Сакикол; 6-Царичин Град; 7-Св. Илија; 8-Горњи Статовац; 9-Богужевац; 10-Ргаје; 11-Пестич; 12-Милковица; 13- Видовачки Крш; 14- Бучинце; 15- Баботинац; 16- Горње Градиште; 17- Кулиште-Језеро и 18-Радиновац.

Abb. 1 Karte der frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Prokuplje: 1- Bregovina; 2- Zlata; 3- Glašince; 4- Balajnac; 5- Sakicol; 6- Caričin Grad; 7- Sv. Ilija; 8- Gornji Statovac; 9- Bogujevac; 10- Rgaje; 11- Pestiš; 12- Miljkovica; 13- Vidovački Krš; 14- Bučince; 15- Babinac; 16- Gornje Gradište; 17- Kulište-Jezero und 18- Radinovac.

степену истражености утврда 6.в. приближава околини Новог Пазара, где су ископавања касноантичких и рановизантијских утврђења, стицајем околности везана за истраживања области старог Раса, била обимнија него другде. Захваљујући томе се у том делу југозападне Србије дошло до сразмерно густог распореда утврда 4-6.в. Ти се резултати овде наводе ради поређења: наспрам пет средњовековних утврђења (Рибариће - Црквина, Јелеч, Постоње-Градина, Пазариште-Градина, Врсенице-Велика Градина) стоји око 20 касноантичких и рановизантијских. Овај однос, приближно 1:4, може послужити као могућ модел и за друге области у северном и централном Илирику 6.в.⁴ У последње време, као област са уоченим густим распоредом рановизантијских утврђења издваја се и околина Крушевца.⁵

Балајнац

Балајнац је обилазило више истраживача старина, међу којима треба поменути Феликса Каница, Николу Вулића и Адама Оршића пл. Славетића, кустоса Музеја у Нишу.⁶ 1958.г. дошло је до случајног проналаска дела бронзане статуе једне византијске царице (Еуфемije?)⁷, да би 1969-70. Археолошки институт из Београда на локалитету Кулина спровео ископавања.⁸ Део њихових резултата, који се односе на цео утврђен комплекс, објављен је тек 1995.г., изузимајући радове посвећене царском портрету.⁹

⁴ За утврђења у околини Новог Пазара уп. Д. Премовић-Алексић, *Касноантичка и рановизантијска утврђења у новопазарском крају, Ниш и Византија*, Други научни скуп, Ниш и Византија, Зборник радова II, Ниш 2004, 165-176.

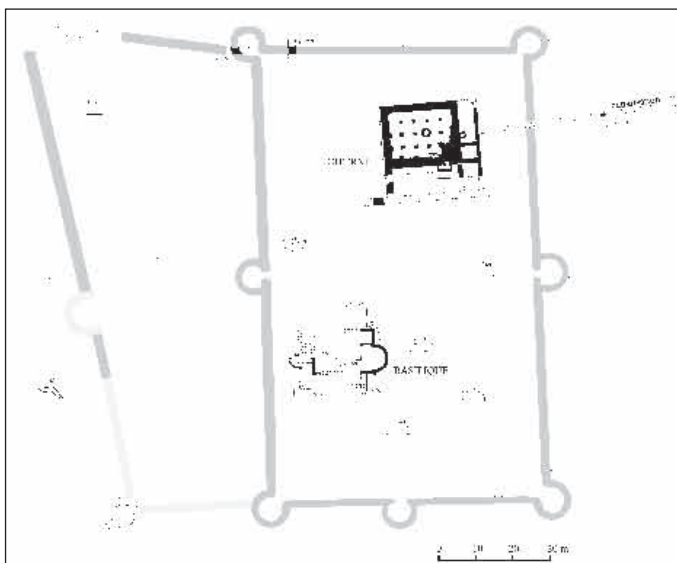
⁵ Види каталог: *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју*, Крушевац 2000. Пример околине Крушевца показује у којој мери познавање распореда утврђења може бити зависно од динамике рада локалних установа, у овом случају Народног музеја у Крушевцу и његових сарадника, пре свих Душана Рашковића.

⁶ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892., 114-115.; N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts XII/1909., 174-175.; А. Оршић-Славетић, Белешке са путовања, *Старинар* 10-11/1935-36, 170. Уп. и И. Николајевић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957., 58 и сл. 164. Опширнији подаци о рановизантијским утврђењима на југу Србије, истраживаним до 1985.г., па и они везани за историјат истраживања, могу се наћи код М. Милинковић, *Рановизантијска утврђења у унутрашњости Србије*, Магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1986.г., 111ff. (у припреми за штампу).

⁷ Д. Срејовић-А. Симовић, *Портрет византијске царице из Балајнца*, *Старинар* 9-10/1958-1959, Београд 1959, 77.

⁸ Радовима је руководила Љ. Зоговић. Резултати, који су у целости и даље необјављени, први пут су сумирани у оквиру дипломског рада Т. Чершкова, одбрањеног 1982.г. на Катедри за Средњовековну археологију Филозофског факултета у Београду: Т. Čerškov, *Balajnac-Gradište lokalitet Kulina*. Подаци су рекапитулирани од стране М. Милинковића 1986.г., уп. М. Милинковић, *op. cit.*, 112-122.

⁹ М. Jeremić, *Balajnac, agglomération protobyzantine fortifiée (Région de Niš, Serbie du Sud)*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 193-207.

Сл. 2 Основа утврђења у Балајнцу, по М. Јеремићу.

Abb. 2 Grundriß der Festung in Balajnac, nach M. Jeremić.

Утврђење је поседовало облик издуженог правоугаоника, са у основи трапезоидним подграђем на западној страни (Сл. 2). Укупне мере износе око 139 м x 120 м, што даје брањену површину од око 1,6 ха. Према подацима ранијих истраживача, бедеми су били грађени мешањем камена и опеке.¹⁰ Како износе Д. Срејовић и А. Симовић, испред приступачне јужне стране био је ископан ров.¹¹ Стратиграфија налазишта је једноставна и индицира употребу у једном временском хоризонту. На одређеним местима, као у цистерни и другде, помиње се слој паљевине.¹²

У јужном делу унутрашњег утврђења откривени су остаци тробродне базилике са полукружном апсидом, дужине око 20м и ширине око 16м. Како је под цркве у једном тренутку био поплочан деловима парапетних плоча, може се претпоставити да је храм био обнављан, након уништења олтарске преграде.

У североисточном делу унутрашњег утврђења истражена је цистерна за воду. Она привлачи посебну пажњу, с обзиром да је за сада јединствен објект међу рановизантијским споменицима у Србији (Сл. 3). Њу је публиковао архитекта Мирослав Јеремић.¹³ Сазидана од опеке, њена унутрашња дужина износи 17,20 м, ширина 14,50 м, док се теме очуваног крстастог свода налази на висини од 4,80 м од пода. Поседује могућност захвата око 900.000 м³ воде, тј. 900 тона. Истовремене цистерне откривене су на лок. Маркови Кули код Скопља.¹⁴

Са Кулина потиче и мањи број покретних налаза (Сл 4): уломака грнчарије, оружја (копље, мач), оруђа (секира, мотика-секира, косир, алат за обраду дрвета), предмета свакодневне употребе (пршљенак за вретено, звонце, коштана дршка итд.), накита (крстолики коштани привезак, бронзана гривна) и новца (Јустин I, Јустинијан и други рановизантијски

¹⁰ N. Vulić, *loc. cit.*

¹¹ Д. Срејовић-А. Симовић, *op. cit.*, 77. и сл. 1.

¹² Т. Čerškov, *op. cit.*, 19.

¹³ М. Jeremić, *op. cit.*, 200ff.

¹⁴ И. Миклучић, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982, 50-51.

новац). Међу налазима из Балајнца свакако је најпознатији већ поменути портрет византијске царице, вероватно Еуфемije, жене Јустина I или Јустинијанове супруге Теодоре, што је услед стилизације лика тешко одредити, иако би се, можда, пре могло помислити на Еуфемiju, имајући у виду Теодорин портрет на мозаику у цркви Сан Витале у Равени. Портрет је одмах доживео велики публицитет, што је свакако разумљиво, али је за стање у српској археологији симптоматично да није било интереса за објавом налаза добијених систематским ископавањима, иако је захваљујући њима омогућено сагледавање основе утврђења и дела његове унутрашњости, укључујући ту базилику, јединствену цистерну и друге релевантне податке, везане за једну ромејску агломерацију у унутрашњости Илирика. Још дуго након спроведених ископавања се у литератури налази на претпоставку, изнету пре њиховог

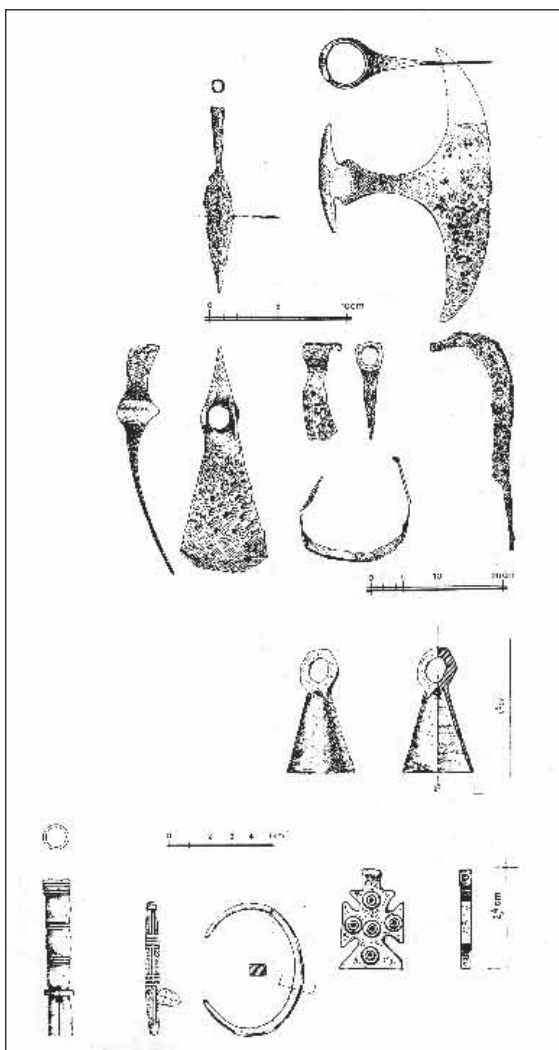
Сл. 3 Цистерна у Балајнцу, по М. Јерemiћу (фото М. Ковачевић).

Abb.3 Zisterne in Balajnac, nach M. Jeremić (Foto M. Kovačević).

отпочињања: да је портрет вероватно припадао скулптури постављеној на „форуму“.¹⁵ Ово и поред чињенице, да резултати ископавања не подржавају формалан начин размишљања, по коме је идеја о „форуму“ некритички пренета на једно утврђено ромејско насеље са вероватним руралним карактером, настало у сасвим другом времену и контексту. Нису узете у обзир околности проналаска портрета цара Константина у Нишави 1900.г. - глава цара се по свему судећи налазила у склопу оставе, заједно са Јустинијановим новцем, теразијама и другим предметима, тј. била је дислоцирана и похрањена у б.в., вероватно првенствено због вредности метала у коме је изливена.¹⁶ Овај пример на драстичан начин показује где се један царски портрет могао наћи у б.в. и како је могао бити третиран. Коначно, потребно је подсетити се, да су до 1969-1970.г. у ун. Србије од рановизантијских локалитета само малобројни били подвргнути ископавањима, што би брже публикавање бар најосновнијих резултата

¹⁵ Претпоставка да је статуа била постављена на форуму, где „су се морале сећи главне улице“ изнета је код Д. Срејовић-А.Симовић, loc.cit. а поновљена је код С. Дрча, Naissus, у: *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, Београд 2004, 53.

¹⁶ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999, 164.

Сл. 4 Балајнац, покретни налази, по М. Јеремићу.

Abb.4 Balajnac, Kleinfunde, nach M. Jeremić.

из Балајнца учинило оправданим. Међутим, интересовање истраживача у том тренутку није било усмерено ка „мање атрактивним“ налазима, већ ка онима са уметничким својствима.

Глашиначко Кале

Око 2 км од Житорађе налази се Глашиначко Кале, Главшинска или Глашиначка Чука, која доминира над ушћем Косанице у Топлицу. На овом налазишту, које су обилазили разни истраживачи¹⁷, до сада нису вршена археолошка ископавања. Ф. Каниц је извршио идентификацију Калеа са станицом Ad Herculem/Castrum Herculis, коју је 473. или 474.г. у једном походу предузетом из Ниша заузео готски принц Теодорих Амалијски, заједно са Улпијаном, Стобијем и Хераклејом Линкестис.¹⁸ Ову идентификацију су прихватили и други аутори. Прокопије кастел спомиње као обновљен у време Јустинијана.¹⁹

Утврђење је својом неправилном основом, коју је скицирао кустос Музеја у Нишу Адам Оршић пл. Славетић²⁰, прилагођено конфигурацији терена, што је једна од основних одлика рановизантијских фортификација, са одређеним изузетцима (Сл. 5). Утврда се састојала од једног бедема подигнутог изнад литице над Топлицом, док су прилаз преко блажих падина браниле две линије зидова, са вишеугаоном

¹⁷ F. Kanitz, Studien, 115. Т.Р. Ђорђевић, *Градиште на Главшинској Чуки (једна белешка)*, *Старинар* 12/ 1895., 105-111.; Т.Р. Ђорђевић, *Aus Südserbien*, Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts IV, 1901, 162-168.

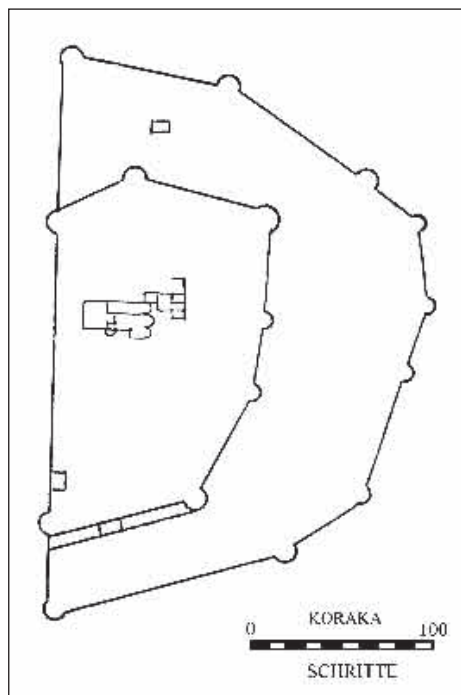
¹⁸ F. Kanitz, *loc. cit.*; H. Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. Entwurf einer historischen Ethnographie, München 1990, 268.

¹⁹ Prokop, *Bauten*, ed. O. Veh, München 1977, 203.

²⁰ А. Оршић Славетић, *Белешке са путовања*, *Старинар* 10-11/1935-1936, 171, Сл. 2, 3.

соновом. Постављање бедема изнад лицице се при подизању рановизантијских утврда често избегавало као непотребно.²¹ Приближне димензије утврђења износе око 150 м x 225 м, што износи око 3 ха брањене површине. Пада у очи извесна сличност ове основе са основом коју је на јеличкој Градини скицирао Ф. Каниц,²² са основама оближњих истовремених утврђења у Бреговини и Ргајама²³, као и са још неким основама касноантичких утврда.²⁴ Бедем је био грађен у техници *opus mixtum*, налик бедему у Бреговини. Слично Бреговини, и куле су, према ранијим ауторима, имале облик латиничног слова „U“. Од осталих налаза могу се поменути опеке са обрнуто утиснутим натписом *Mavgianus* и Христовим монограмом, попут оних, нађених у Куршумлији.²⁵ Занимљиво је напоменути да су на овим опекама уочени трагови пожара.

Судећи према Славетићевој скици, у Горњем граду су се вероватно налазили и остаци једне цркве (?). На овом месту је корисно поменути да је на падинама испод утврђења уочена некропола²⁶, док се на око 200-300 м источно од Калеа налазе рушевине тзв. Латинске цркве (црква Св. Петра), за коју се наводи да је подигнута уз употребу сполија, можда и на старијим остацима.²⁷

Сл. 5 Скица основе утврђења
Глашиначко Кале, по А.
Оршићу-Славетићу.

Abb. 5 Grundrißskizze der
Befestigung auf Glašinačko Kale,
nach A. Oršić-Slavetić.

²¹ Нпр. у случају утврђења на лок. Ђурђевица-Ђерекаре и Тупи Крш, општина Тутин – уп. М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски Зборник 9, Нови Пазар 1985, 50. и 53.

²² М. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Starinar* 51/2001., Београд 2002, 74-76, Сл. 3.

²³ Ibid., *Рановизантијско утврђење код Бреговине, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд-Прокупље 1999., 91-93, Сл. 2, 107 и нап. 42.

²⁴ За Рецију уп. М. Mackensen, *Late Roman fortifications and building programmes in the province of Raetia: the evidence of recent excavations and some new reflections*, *Roman Germany. Studies in cultural interaction*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplement. Ser. No. 32, Portsmouth 1999., Fig. 7.16.

²⁵ Т.Р. Ђорђевић, *op. cit.*, 106., Сл. 3., уп. и напомену Уредништва на стр. 106-108. Истоветан натпис на опекама пронађен је током ископавања рановиз. цркве код Куршумлије, уп. Д. Н. Анастасијевић, *Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије*, *Старинар* 1922, Београд 1923, 54., сл. 5 (са нешто другачијим читањем).

²⁶ Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, *Зборник радова Византолошког института* 2, Београд 1953, 191.

²⁷ F. Kanitz, *loc. cit.*, Т. Р. Ђорђевић, *op. cit.*, 106ff.

И поред разних изнетих претпоставки о могућим трасама саобраћајница, у Србији у односу на укупан број нема превише рановизантијских утврђења за које се поуздано може тврдити да су подигнута поред важнијих путева. Изгледа да у случају Глашиначког Калеа оваква претпоставка може да буде оправдана. Овој околности се има и захвалити за у Србији такође ретко спроводиву идентификацију са неким од мањих места или утврђења, споменутим у писаним изворима, без обзира, што она још није дефинитивно доказана.

Бреговина

Ископавања у Бреговини, јужно од Житног Потока, спроведена су крајем 50-тих и почетком 60-тих година прошлог века, под руководством Ђорђа Стричевића, у организацији Археолошког института из Београда. Главно интересовање било је посвећено базилици у североисточном делу унутрашњег утврђења, и, у знатно мањој мери, деловима фортификације и још неким објектима.²⁸

На основу података из документације истраживања могуће је саставити скицу основе утврђења, помоћу које се само пунктуално може сагледати његова унутрашња структура. Према скици Ђ. Стричевића (Сл. 6), брањени ареал би обухватао простор од приближно 100 м x 110 м (око 1,1 ха), али ови подаци нису сасвим поуздани, с обзиром да основа фортификације није сагледана и снимљена у целисти. О стартиграфији налазишта нема довољно података, али се може закључити да је углавном копано у слоју шута, испод кога су на неколико места откривени трагови пожара, што индицира насилан крај живота и на овом месту, као што је то, уосталом, случај на већем броју рановизантијских утврђења у Србији и на Балкану уопште. Са друге стране, како на базилици, тако су и на другим објектима (бр. 1, бр. 6, бедем) установљене две фазе градње, што опет подсећа на преправке вршене на цркви у Балајнцу и на доградње у Баботинцу.

Базилика по својој позицији показује практичан дух византијског градитеља, будући да су њен северни и источни зид уједно и северни и источни бедем унутрашњег утврђења, са кулом у облику лат. слова „U“ на њиховом споју.²⁹ Овакво позиционирање цркве унутар утврђења није често примењивано решење у ромејском концепту утврђених насеља, али је ипак познато, као што то показују примери из Градца код Лепенице и још неки други.³⁰ Црква је била тробродна, са троделним нартексом и споља тространом, изнутра полукружном апсидом, у чијем наставку су

²⁸ Подаци о Бреговини се доносе према М. Милинковић, *op. cit.*, 87-108. Засновани су на обради документације Ђ. Стричевића, коју је потписани пронашао у Археолошком институту у Београду.

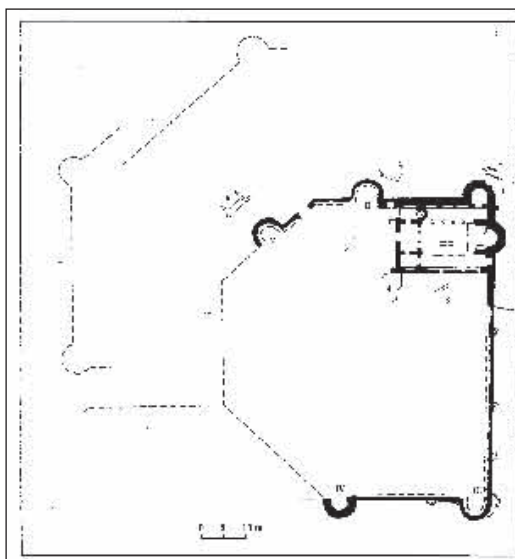
²⁹ Уп. М. Јеремић, *Рановизантијска базилика на локалитету „Бреговинско Кале“ код Прокупља*, Прокупље у праисторији, антици и средњем веку, Београд-Прокупље 1999, 119-154.; *ibid.*, *La sculpture architecturale de l'église de Bregovina (VIe s. ap. J.C.) en Serbie du Sud*, *Старинар* 53-54/2003-2004, Београд 2004, 111-135.

³⁰ Уп. М. Јеремић, *op. cit.*, 153-154, сл. 28-29.

биле постављене клупе за свештенике, док се у јужном делу средњег брода налазио амвон, један од ретких из тог времена, откривених у Србији.³¹ Поред мозаика, била је опремљена и фрескоживописом са цитатима из старозаветних псалама³², који је у овом случају документован, што је за прилике у Србији такође ретко, и, када је реч о црквеном сликарству б.в., у пуној мери поновљено још само у случају Градине на Јелици код Чачка.³³

У унутрашњости утврђења, чија је структура остала ван интересовања истраживача, могу се навести грађевине зидане различитом техником, уз употребу малтера или без њега. У близини цркве налазили су

се солидније зидани објекти. Из ње саме и са осталих места на којима су вршени ископи потиче један број налаза, међу којима се посебно истичу натписи у камену и на фрескама унутар цркве. Од покретног материјала могу се поменути оружје, пољопривредно и друго оруђе, предмети свакодневне употребе, новац итд (Сл. 7). Поред знатно бројнијих рановизантијских налаза, који припадају 6. и почетку 7. века, у Бреговини је откривена и раносредњовековна словенска керамика. На овом месту је корисно скренути пажњу на близину великих утврђења у Злати и Царичином Граду, имајући у виду помишљање В. Поповића, по коме би лок. Кале у Бреговини заправо био Прокопијев Taurision, родно село цара Јустинијана.³⁴ Ово, међутим, није вероватно, с обзиром да Прокопије даје детаљан опис утврђења Таурисиона, које је Јустинијан подигао: у облику четвороугла, са кулама на сваком углу („Tetrarugia“)³⁵, што не стоји у складу са скицом-снимком основе хексагоналног типа, коју је у својој документацији ископавања оставио Ђ. Стричевић.

Сл. 6 Скица основе утврђења у Бреговини, по Ђ. Стричевићу.

Abb.6 Grundrißskizze der Befestigung in Bregovina, nach Đ. Stričević.

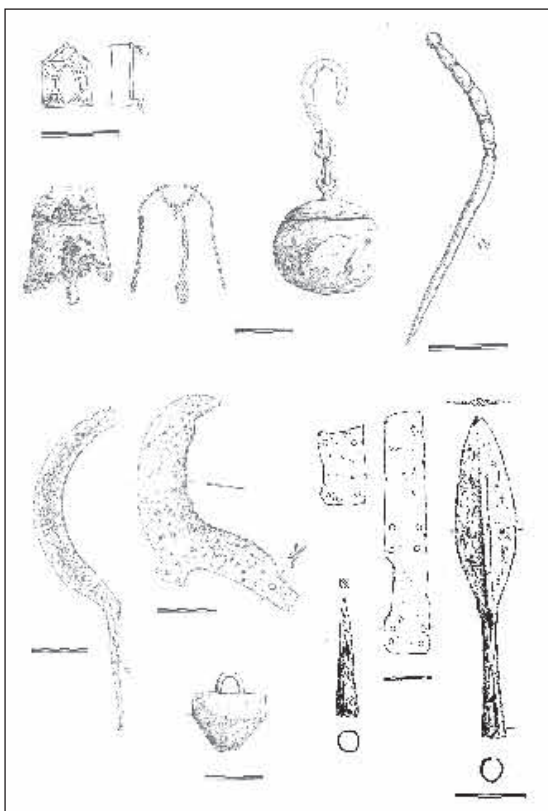
³¹ Поред лок. Бреговина-Кале, амвони су откривени у црквама на Царичином Граду (црква са трансептом и једнобродна црква) и на лок. Пазариште код Новог Пазара, уп. В. Кондић-В.Поповић, *op.cit.*, 111., 141.; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 127.

³²На остацима фресака су уочени латински натписи, види V. Popović, *Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina*, *Старинар* 40-41/1989-1990, Београд 1991, 279-290.

³³ М. Milinković, *Jelica*, 99-102.

³⁴ V. Popović, *op. cit.*, 290.

³⁵ Prokop, *op. cit.*, 172-175.

Сл. 7 Покретни налази из Бреговине.

Abb.7 Kleinfunde aus Bregovina.

Кнососа, који је Злати посветио доста пажње, сачинивши скицу основе и цртеже детаља (Сл. 8).³⁶

Утврђено насеље било је подигнуто на издуженом платоу дугачком неколико стотина метара, оивиченом на северу стрмом падином, а на осталим странама блажим падинама, са најлакшим приступом са северозапада. Приступ ипак није био тако лак, ако се има у виду да се, по свој прилици, са јужне и југозападне стране насеља налазило вештачко језеро, формирано захваљујући брани зиданој масивно, од опека, чији се остаци и данас уздижу до висине од око 7м (Сл. 9).

Обиласком терена установљене су његове минималне димензије од око 240 м x 320 м, укључујући ту и брану, док је Каниц забележио димензије утврђења од око 180м x 420м, што даје брањену површину од приближно 7,6 ха (Сл. 9).³⁷ Тиме Злата по величини долази близу Царичиног Града,

³⁶ А. Ј. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, I,II, Westminster 1883., 157-160.

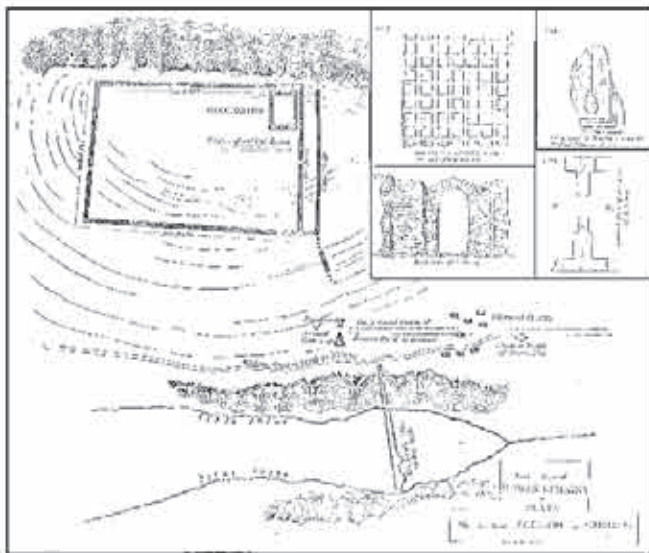
³⁷ F. Kanitz, *op. cit.*, 118-119.

Пада у очи да су све четири археолошке кампање, са великим бројем радника, биле усмерене готово искључиво на један део налазишта – онај где је пронађена црква. Тачан обим локалитета, траса бедема, стратиграфија као и унутрашња структура занемарени су том приликом. Са оваквом „историјско-уметничком“ поставком, Ђ. Стричевић је истраживања водио сасвим у духу свог времена, усмеравајући пажњу на архитектонске остатке, пластику, фреске, а у знатно мањој мери на геодетску подлогу (ситуациони план), стратиграфију, контекст и покретне налазе.

Злата

У селу Злата, на око седам километара југоисточно од Житног Потока и 13,5км северозападно од Царичиног Града налазе се остаци већег утврђеног насеља, на коти 139 м. Ове и данас импозантне остатке обилазили су страни и домаћи истраживачи старина још од средине 19.в., међу њима и славни енглески археолог Артур Ивенс, ископавач

ако га и не надмашује. А. Дероко и С. Радојчић говоре о дужини насеља од око 500м и помињу одбрамбене ровове на источној и западној страни града.³⁸ У сваком случају, Злата и Царичин Град се по простору *intra muros* издвајају од осталих утврђења у региону, бар по данашњем стању истражености: приближно су једнаке величине, а знатно су већи од свих осталих у региону. Са тим у вези се намеће и проблем идентификације Залте, повезан са још увек не до краја решеним питањем идентификације Царичиног Града и убицања Бедеријане, иако се само на основу величине ареала

Сл. 8 Скица основе комплекса у Злати, са цртежима детаља, по А. Ивенсу.

Abb.8 Grundrißskizze des Komplexes in Zlata, mit Details, nach A. Evans.

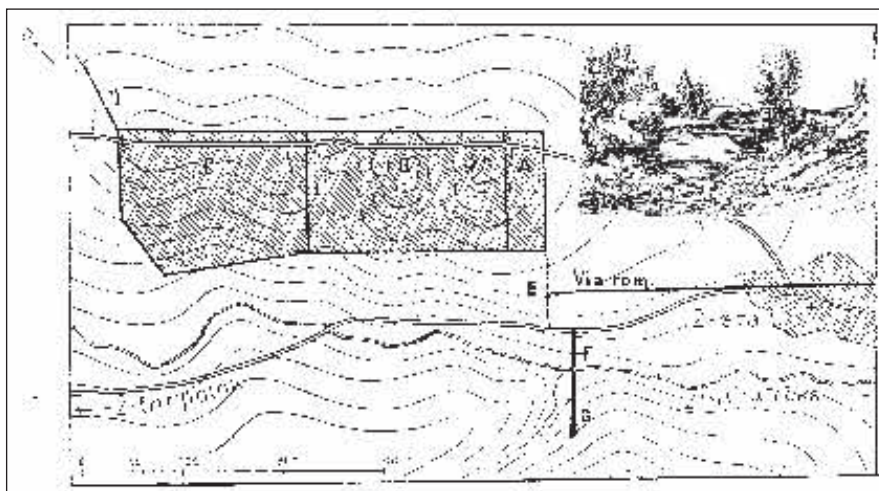
опасаног бедемима, без познавања унутрашње структуре комплекса, не може доносити суд о његовом карактеру и важности. Анонимни Византинац, војни аутор из б.в., препоручује да се у утврђена подграђа у тренутцима опасности пуштају избеглице, тј. становници околних (руралних) области, што би подразумевало да она нису била стално и густо настањена.³⁹ Уколико су могла бити намењена за пријем збегова руралног становништва, мора се размишљати и о могућности смештаја стоке иза бедема подграђа, која представља највреднију мобилну имовину пољопривредника, коју он, ако је могуће, у бегству води са собом. Тиме би “аргумент величине” био релативизиран, што је за сада индицирано на једном броју налазишта.

Остаци монументалне капије, које су Ивенс и Каниц затекли у много бољем стању него што је данас, сада се налазе разлупани и расути по површини терена, баш као и уломци мозаичког пода (Сл. 10), уз местимично видљиве надземне делове зидина од опеке. Иако је о савременом уништавању мозаика у Злати писано на доступном месту,⁴⁰ ништа до тренутка подношења овог саопштења није предузето да би се они истражили и заштитили, не само поводом упозоравајућег написа

³⁸ А. Дероко-С. Радојчић, *op. cit.*, 178.

³⁹ The anonymous Byzantine treatise on strategy, у: G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington D.C., 1985, 35.

⁴⁰ В. Поповић, *Рановизантијски мозаици у Злати*, Зборник Народног музеја 12-1, Београд 1986, 217-220.

Сл. 9 Скица основе комплекса у Злати, са цтрежом бране, по Ф. Каницу.

Abb.9 Grundrißskizze des Komplexes in Zlata mit Zeichnung des Dammes, nach F. Kanitz.

Владимира Поповића, већ и поред Ханових, Ивенсових и Каницових извештаја и публикација, још из 19. века. На основу обавештења добијених од Народног музеја Топлице, у септембру 2004. г. крадљивци су неповратно оштетили део мозаика на Злати. Потребно је напоменути да ово налазиште још (2004.г.) није стављено под заштиту Закона.

Према подацима које је сакупио Ф. Месеснел, на локалитету се налазе остаци бар двеју цркава са мозаицима.⁴¹ У селу Злати се и данас могу видети издубљени стубови претворени у појила за стоку и други споменици, док ранији истраживачи помињу епиграфске налазе (?), римски новац, златник цара Константина, византијски новац, међу њим и чанкасти, што би могло да укаже и на средњовековну фазу овог насеља.⁴² Чињеница да је овакав локалитет препуштен небризи критички говори о степену на коме се наша археологија и служба заштите споменика данас налазе, на прагу 140-те годишњице од првих археолошких ископавања у Кнежевини Србији, које је 1865.г. на Руднику спровео Ј. Шафарик.⁴³

Царичин Град

Свакако најзначајнији рановизантијски утврђен комплекс на југу Србије је Царичин Град код Лебана. Са својом унутрашњом структуром,

⁴¹ Ф. Месеснел, *Ископавање Царичина Града код Лебана год. 1937*, Старинар 1938, Београд 1938, 198. и сл. 22, 23.

⁴² А. Красовски, *Старине лесковачке околине*, Старинар 1928-1930., 205.

⁴³ М. Милинковић, *Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији*, Гласник САД 2, Београд 1985, 74-80.

величином, бројним црквама и другим грађевинама различите намене, као и покретним налазима, он је од већине истраживача идентификован као *Iustiniana Prima*, град основан од стране цара Јустинијана I у близини његовог родног села Таурисиона (Сл. 11). Овде је излишно понављати већ више пута изнете чињенице о овом познатом налазишту, али је потребно скренути пажњу на неке до сада мање истакнуте аспекте у његовом истраживању, који би, уколико би се узели у обзир, могли да омогуће потпунију реконструкцију културних и историјских процеса у ромејском Илирику. И поред чињенице да су истраживања Царичиног Града отпочела још давне 1912.г., и да су, иако са извесним прекидима, вођена за наше прилике снажном динамиком (у последњих неколико деценија уз учешће француског партнера), недостају подаци о некрополи или ев. о некрополама

жителя овог за своје време великог и значајног насеља. Изузетак чини десетак истражених гробова испред бедема Доњег града и још један мањи број других, размештених по црквама.⁴⁴ Некрополи Царичиног Града није посвећена пажња у досадашњем истраживању, као што то јасно наводи и сам М. Јеремић („although, to be quite frank, no serious archaeological investigations had been undertaken to find the necropolis“), коме припада заслуга за објављивање резултата мање интервенције, током које је откривено поменутих 10 гробова (Сл. 12).⁴⁵ Помало неуобичајена је околност да резултате ископавања једне некрополе не објављује археолог, који би по природи свог позива управо за то био позван, већ архитекта. Уколико је архитектама препуштена брига око интерпретације налаза из једне некрополе без посебно изражене гробне архитектуре (без маузолеја, меморија итд.), онда се нужно намеће питање: шта се очекује од археолога у једном заједничком истраживачком подухвату, заснованом превасходно на археолошкој методологији? Запостављање истраживања „града мртвих“ унапред искључује могућност целовитог сагледавања било ког налазишта:

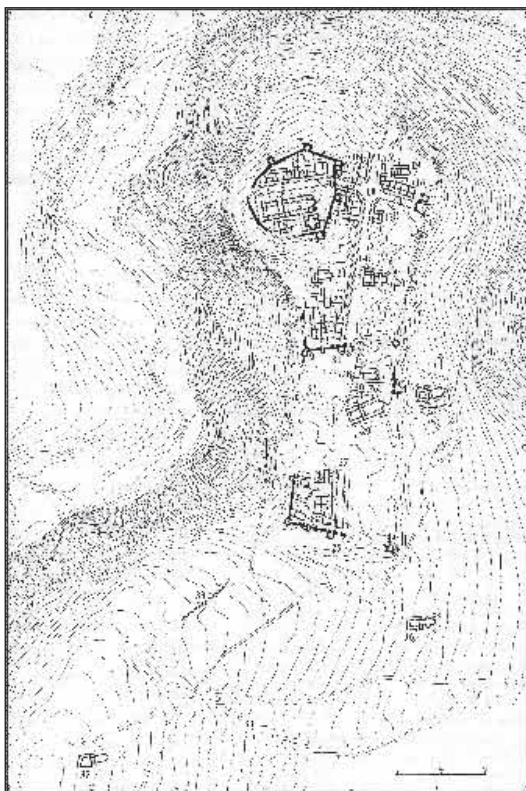

Сл.10 Мозаик у Злати, по В. Поповићу.

Abb.10 Mozaik in Zlata, nach V. Popović.

⁴⁴М. Jeremić, *The Caričin Grad Necropolis*, *Старинар* 45-46/1994-1995., Београд 1995, 181-195.

⁴⁵*Ibid.*, 181.

Сл.11 Ситуациони план Царичиног Града, по Б. Бавану и В. Иванишевићу.

Abb.11 Situationsplan von Caričin Grad, nach B. Bavant und V. Ivanišević.

његове популационе слике, какву може реконструисати само физичка антропологија, уз археолошку анализу погребних обичаја, који спадају у најдубље укорене традиције у свакој етничкој групи, па самим тим представљају основне показатеље. На овом месту се одустаје од набрајања других разлога као од непотребног. Управо је упоредна анализа налаза из полиса и некрополиса на Градини на Јелици омогућила важне помаке, између осталог спознавање односа жена, мушкараца и деце у популацији, што је у овом случају одмах отклонило могуће тумачење о војном карактеру утврде и знатно олакшало одређивање карактера комплекса. Уједно је омогућена констатација покојника са вештачки деформисаним лобањама (анализа Ж. Микића), обичајем присутним код Германа и још неких варварских племена током сеобе народа, уз карактеристичан покретан материјал, који указује на разлике у начину одевања између Романа и Германа и на измешаност житеља овог насеља са функцијом централног места (града?). Од стране истраживача Царичиног Града се исказује жеља да се плану ископавања приступи на начин који би узео у обзир и „и svetu“ мање примећене аспекте рановизантијске археологије, али се такво усмерење ипак ограничава на профану архитектуру, остављајући некрополу и даље по страни.⁴⁶ Познато је, да није увек лако пронаћи некрополу уз утврђено насеље, али је у случају Царичиног Града њен положај већ откривен, као што је то, изгелда, случај и код Глашиначког Калеа. Зато се може препоручити усмеравање даљих истраживања на овакве локалције. Тиме би резултати истраживања Царичиног Града били употпуњени, добивши још више на значењу.

У случају Царичиног Града се уочава још једна „особеност“. Наиме, још увек се не располаже подацима о стварним димензијама налазишта, посебно ареала који је обухватало насеље, с обзиром да је изван познатих бедема постојало подграђе, на шта упућују разне индиције. Ово подграђе било је брањено ровом, и, како изгледа, „suhozidnim bedemom“.⁴⁷ Док се и

⁴⁶ Уп. В. Bavant-V. Ivanišević, *op. cit.*, 15.

⁴⁷ *Ibid.*, 36.

ове локације не буду испитале макар сондажно (топографски), неће се моћи говорити о целокупној структури комплекса. Ово запажање важи не само за Царичин Град, већ и за друга ромејска утврђења у Србији: као пример може се навести Гамзиград /*Romuliana* код Зајечара. И овде ће се, може се очекивати, тек приступити систематском сагледавању непознатог дела налазишта, поготову ако се узме у обзир да је прошло 50 година од почетка археолошких ископавања.⁴⁸ До сада се располаже тек понеким податком, који указује на бројност настамби изван бедема.⁴⁹ Будуће истраживање и публикавање налаза ће свакако променити представу о Гамзиграду, која је у јавности створена истицањем тетрархијске фазе и њених споменика. Током досадашњих истраживања је помало занемарена чињеница да Гамзиград, заправо, представља у просторном смислу најбоље истражен рановизантијски локалитет у Србији. Ако је за научни приступ истраживањима могућност провере одређених хипотеза и аквизиција нових података у сагледаном контексту важнија од спектакуларних налаза, онда ово полазиште у досадашњем истраживању Гамзиграда, чини се, није добило довољну потврду. Разлози, по свој прилици, слични су као и они, који су утицали на истраживачки ток истовремених утврђења на југу Србије.

Сл.12 Део некрополе Царичиног Града,
по М. Јеремићу (фото Н. Борић).

Abb. 12 Teil der Nekropole in Caričin Grad,
nach M. Jeremić (Foto N. Borić).

Баботинац

Село Баботинац се налази око 12км северозападно од Прокупља, на јужним падинама Великог Јастрепца (надморска висина платоа 750м). Народни музеј Топлице је овде, на лок. Велико Кале, извршио мања

⁴⁸ Током лета 2004.г. извршено је сондирање простора испред бедема, усмено саопштење др Герде Сомер фон Билон, испред археол. екипе Римско-германске комисије Немачког археолошког института.

⁴⁹ Д. Срејовић, Увод, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворца*, Београд 1983., 13-14. Д. Срејовић је овде указао на бројност грађевина ван бедема, али и на њихову различиту временску припадност. За усмене податке о „субурбаној“ зони Гамзиграда захвалност дугујем др Чедомиру Васићу.

ископавања током 80-тих година прошлог века.⁵⁰ Основа утврде није могла бити јасно сагледана, али се мисли да је у облику неправилног четвороугла, са дим. око 100м x 150м (око 1,5ха). Унутар утврђења уочени су остаци двеју цркава. Једна од њих се налазила у југоисточном делу утврђења, са откривеним димензијама од 15,50м x 8,70м и апсидом на истоку. Као везивно средство при зидању коришћено је блато, иако су зидови премазани малтером. Под се састојао од танког малтерног премаза. Нартекс је био накнадно призидан (и овде две фазе!). У пепелу (који индицира пожар) пронађена је керамика 6.в.

Нешто северније од овог храма откривени су остаци једнобродне цркве дим. 13,70м x 6,80м, са полукружном апсидом на истоку и нартексом на западу, који поседује мањи анекс, такође са апсидом. У главној апсиди је констатован субселијум, зидана клупа за свештенство. Занимљива су два “базена”, у анексу уз нартекс и у југоисточном углу брода, од којих овај последњи вероватно представља крстионицу, са писцином премазаном водоотпорним малтером. У извештају са ископавања помиње се употреба малтера, али и блата као везивног средства при градњи зидова, док је под био сачињен од малтерног премаза. Треба поменути да су у шуту пронађени уломци фреско-малтера, док су уз зидове констатовани фр. прозорског стакла, уз плочице лискуна, који се такође могао користити као замена за стакло. По свој прилици је и ово утврђење стардало у пожару, на шта упућује слој паљевине у цркви и око ње, датован фолисом из 6.в. Од покретних налаза се још могу навести малобројни уломци керамике 6.в.⁵¹

У извештају се, за разлику од Глашиначког Калеа, констатује удаљеност утврђења од свих познатих комуникација, а на основу налаза неколико комада згуре помишља се на његову намену као центра за контролу рударских активности, поред функције црквеног средишта, уз оградну да у околном региону нису установљени други трагови рударства.⁵² Имајући у виду скромну грађевинску технику, примењену при подизању цркава, као и мање димензије, стиче се утисак о руралном карактеру ове утврђење насеобине, иако пада у очи присуство два храма, од којих је један можда имао и крстионицу (?).

* * *

На основу овог прегледа, који не претендује на потпуност, може се уочити да су ромејска утврђења на југу Србије, као уосталом и у већини њених других, боље истражених региона, густо распоређена. Међу њима су Злата и Царичин Град пример оних са сразмерно великом површином (до приближно 7-10ха), без обзира што такве димензије саме по себи не морају да буду пресуђујући показатељ. Брањени ареали мањих утврђења, на основу доступних података, варирају од око 1,1ха до око 3ха, али ово треба узети

⁵⁰ Ј. Кузмановић-Цветковић, *op. cit.*, 213.

⁵¹ *Ibid.*, 216., Сл. 3.

⁵² *Ibid.*, 217.

са опрезом. Поред осталог и због тога, што још увек нису утврђене праве димензије свих налазишта, а самим тим ни њихово унутарње устројство. Иако непрецизни, подаци о димензијама ипак одражавају основне односе. За Царичин Град, у одређеној мери и за Злату постоје и други показатељи, који говоре у прилог карактера централног места, у извесном смислу града: цркве са мозаичким подовима, изградња посебних инсталација као што су бране, одн. мостови, у случају Царичиног Града и његова укупна структура. Овоме треба придодати налазе сложенијих архитектонских решења, камене пластике, скулптурских радова и ситних предмета, међу њима производа уметничког занатства. У Балајнцу и Царичином Граду су пронађени делови царских скулптура. У истом периоду, током 6.в., Константинов царски портрет налазио се у Нишу, додуше, како се чини, у власништву неког путујућег златара (?).⁵³ Ови налази, у поређењу са налазима из других, севернијих области, донекле се издвајају по свом богатству. Уметнички обрађени предмети сведоци су истанчане свести и повишених прохтева, уједно и већег материјалног благостања, што вероватно стоји у вези са близином седишта архиепископије, Јустинијановим интересовањем за свој родни крај и што се надовезује на богатије јужнобалканске провинције Царства - опет, делимично у супротности са удаљенијим и несигурнијим севером Илирика.

Потребно је указати на чињеницу да су на готово свим приказаним налазиштима уочени јасни трагови пожара, па чак и на Главшинској чуки, где још нису вршена ископавања. Поред тога, на неким локалитетима се уочавају две грађевинске фазе, што, слично Градини на Јелици, поред осталог, указује на извесну упорност или чак на делимичан просперитет (?) локалних заједница, манифестован у потреби за увећањем простора (доградња нартекса). Трагови паљевине указују на насилан завршетак живота у њима, крајем 6. или почетком 7.в., услед продора варварских племена, тада пре свега Авара и Словена. Нека од њих, као Бреговина, Злата или Баботинац, коришћена су наново у млађим средњовековним периодима, бар судећи према налазима уломака керамичких посуда и, како се наводи, новцу.

Разматрање стратегије истраживања одређеног феномена, самим тим развијање дискусије о актуелним проблемима у касноантичкој и раносредњовековној археологији, запостављено је како у нашој стручној литератури, тако и на другим за то пригодним местима, скуповима и трибинама. На овом месту је учињен покушај да се укаже на неке мање уочене аспекте наше рановизантијске археологије, са намером да се да подршка савременом, избалансираном и свеобухватном приступу у аквизицији података и њиховој интерпретацији. Разлози за овакав став могли су се назрети из горе изнетог: једнострано наглашавање спектакуларних, монументалних и “уметничким” својствима обележених налаза, одн. оних који се као такви доживљавају, анахронизам је у модерном

⁵³ Уп. Z. Vinski, *Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3, Zagreb 1968, 109., Т. VI/20.

археолошком истраживању, проистекао из музејско-антикварског дискурса 19.в. Оно нуди искривљену слику о процесима из прошлости, често запостављајући свакодневне аспекте живота, без којих није могућа целовита реконструкција, одн. интерпретација.

Поставља се питање о каквој се, заправо, врсти локалитета ради, када је, уопштено, реч о тзв. рановизантијским утврђењима? Неупућеноме би се могао наметнути утисак да је реч о војним објектима, што је само делимично тачно. Њихов број је толико велик – само у области средишњег Илирика иде на неколико стотина а на целом Балкану вероватно на хиљаде – да, познавајући бројно стање у византијској војсци, такво тумачење отпада. Њега уз то демантују бројни дечији и женски скелети, тамо где је било могуће извршити антрополошку анализу. Чести налази пољопривредног оруђа и прибора за стоку упућују на закључак о руралној популацији. О чему, је дакле, реч? Као што то најчешће висинске локације удаљене од важнијих путева, начин градње, као и покретни налази наговештавају, ради се пре свега, како се чини, о утврђеним селима, изузимајући овде насеља са функцијом централног места, као што су то Царичин Град или Градина на Јелици, мада и та два примера обилују траговима процеса рурализације. Ова претпостављена основна намена, свакако, не мора да буде и једина, поготову ако се имају у виду налази згуре или повремени налази топионичарских постројења, који индицирају повезаност са некадашњим рударством.

У последњих 25 година српска археологија је направила огроман помак у познавању рановизантијских утврђења код нас, између осталог, захваљујући и истраживањима горе наведених налазишта. Од готово непознате категорије, она су постала знатно боље знана врста налазишта. Ипак, још увек недостају ископавања на широким површинама и исцрпна рекогносцирања са сондажом. Временом, када и ти недостаци буду отклоњени, а развој у последње две-три деценије буди наду да ће тако и бити, моћи ће на бољи и прецизнији начин да се одреди место утврда са југа Србије у склопу ромејског Илирика.

Mihailo Milinković

EINIGE BEMERKUNGEN ZU FRÜHBYZANTINSICHEN BEFESTIGUNGEN
IM SÜDEN SERBIENS

Im vorliegenden Text werden sechs frühbyzantinische Befestigungen aus dem Süden Serbiens kurz analysiert, wobei besondere Achtung den Forschungsmethoden und Ausrichtungen gewidmet wird. Es wird festgestellt, dass die Befestigungen räumlich eng verteilt sind, was der Fall auch in einigen anderen Regionen Serbiens ist (z.B. um Novi Pazar in SW Serbien und Kruševac in Zentralserbien). An fast allen sind klare Spuren von Brand festgestellt worden, was auf ein gewaltsames Ende dieser ruralisierten Anlagen am Ende des 6. bzw. am Anfang des 7. Jh. hindeutet. Forschungsgeschichtlich wurde bei den Ausgrabungen der Befestigungen (Balajnac, Bregovina, Caričin Grad) das Hauptinteresse

monumentalen Denkmälern, vor allem Kirchen geschenkt, oder denjenigen Funden, die man als Kunstgegenstände einstufte. Funde, die das alltägliche Leben oder andere Aspekte reflektieren, wurden eher vernachlässigt, was kritisch bewertet wird. Trotz der verhältnismässig langen Forschungsgeschichte (Ausgrabungen seit 1912.), wurde die Nekropole von Caričin Grad nur angegraben, ohne dass weitere Forschungen unternommen wurden. Ebenso sind der wahre Umfang und die Struktur nicht nur dieses Komplexes noch immer unbekannt geblieben, was auch der Fall bei Gamzigrad/Romuliana in NO Serbien ist..

Es wird festgestellt, dass die frühbyzantinische Archäologie in Serbien in den letzten 25 Jahren grosse Fortschritte hinsichtlich der Erforschung der römischen Befestigungen gemacht hat, welche vor 1980. kaum als eine eigene Fundkategorie bewertet wurden, aber dass grossflächige Untersuchungen trotz Fortschritten noch nicht in genügender Zahl da sind und dass nicht in allen Regionen Prospektionen und Probegrabungen unternommen oder publiziert wurden. Wenn auch dies einmal vorgelegt wird, und die bisherige Entwicklung gibt Grund zur Hoffnung dazu, werden die Befestigungen aus dem Süden Serbiens innerhalb des byzantinischen Illyricums besser beurteilt werden können.

Durch die sehr grosse Anzahl dieser Befestigungen, meistens Höhenanlagen, und durch die Funde von landwirtschaftlichem Gerät und Zubehör wie auch anderen Indikatoren (Anwesenheit von Frauen – und Kinderskeletten in untersuchten Nekropolen – Beispiel Jelica in Zentralwestserbien), wird der Versuch unternommen, sie nicht als rein militärische Anlagen, sondern vor allem als befestigte Dörfer anzusprechen, obwohl auch andere Funktionen, wie diejenigen mit dem Bergbau verbundenen, ebenso in Frage kommen.

